

Özgün Makale

Klazomenai *Khora*'sında Yer Alan İki Kırsal Tapınak Üzerine Öndeğerlendirmeler¹

Preliminary Observations on Two Rural Temples in Klazomenian *Khora*

Elif KOPARAL²

Öz

İonia polis yerleşimlerinin çoğunda hemen tüm Yunan *polis*'lerinde olduğu gibi tapınak yapısı yerleşim dokusunun en önemli unsurunu oluşturur. Genellikle *asty*'da yer alan tapınak *polis*'in kültürel kimliğiyle yakından ilişkilidir, bununla beraber *khora*'da da farklı tanrı ve tanrıçalara adanmış kutsal alanlar ve mabetler yer alır. Bu kutsal alanların *polis*'in fiziksel bütünlüğünü oluşturan *asty* ve *khora*'daki mekânsal dağılımı yerleşim merkezi ile kırsal alanın bütünlüğünü sağlayan ve fiziki sınırlarını belirleyen unsurlardır. Bu yazıda Klazomenai çevresinde 2006 yılından bu yana yürütülen yüzey araştırmaları (KLASP = Klazomenai Yüzey Araştırması Projesi) ile belgelenen kutsal alanlar üzerine genel bir değerlendirmenin yanısıra bu kutsal alanlar içinde yer alan iki kırsal tapınak üzerine elde edilen bulgular sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İonia, Klazomenai, *Khora*, Kutsal Alan, Kırsal Tapınak, Daphnous.

Abstract

Temple buildings are crucial features of Ionian *polis* as any ancient Greek *polis*. The other cult places and shrines placed within the *asty* and their *khorai* are also substantial features for the spatial organization of polis settlements. Since 2006 KLASP (Klazomenai Survey Project) recorded rural cult places and shrines around Klazomenai. Here, a brief assessment of those rural cult places and shrines are presented together with recent evidence on two rural temples in the Klazomenaian *khora*.

Keywords: İonia, Klazomenai, *Khora*, Ionian Cults, Rural Shrines, Daphnous.

Klazomenai *khora*'sında saptanan kült alanlarının mekânsal dağılımı üzerine genel değerlendirme

İon *polis*'lerinden biri olan Klazomenai bugün İzmir İli'nin Urla İlçesi'nde İskele Mevkii'nde yer almaktadır. 1979'dan bu yana bu merkezde sürdürülen kazılar İonia'nın yerleşim tarihçesinin erken dönemlerine ilişkin önemli veriler ortaya koymuştur (Ersoy, 2004, s. 2014). 2006 yılından

¹ Makale başvuru tarihi: 20.02.2019, makale kabul tarihi: 19.03.2019.

² Doç. Dr., MSGSÜ Arkeoloji Bölümü, elif.koparal@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-1780-6257.

bu yana merkezin çevresinde yürütülmekte olan sistematik arkeolojik yüzey araştırmaları ise Klazomenai *khora*'sının tanımlanması, merkez ile kırsal alanın ilişkisi, Klazomenai toplumunun peyzaj algısı ve arazi kullanımına ilişkin önemli bilimsel açılımlar getirmiştir (Koparal, Ersoy, Massa ve Demirciler, 2017). Klazomenai Ionia bağlamında *polis* yerleşiminin bileşenleri olan *asty* ve *khora*'nın beraber değerlendirilmesi açısından hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz yerleşimlerden biridir. Ionia Bölgesi'nde merkez yerleşimde yürütölen kazıların yanısıra art-alanında sistematik yüzey araştırması gerçekleştirilen merkezler Miletos, Teos ve Klazomenai'dir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda yaygın yüzey araştırması yöntemi ile gerçekleştirilmiş olan alışmalar (Tuna, 1985; 1989; 1994; 1996; Meriç, 1986; 1987; 1988), 2000'li yıllarda gerçekleştirilen sistematik yoğun yüzey araştırmaları için önemli bilimsel altlık oluşturmuştur.

Ionia arkeolojisi hem coğrafi hem de zamansal bakımdan olduğa öznel bir çalışma alanı olarak düşünülebilir. Batı Anadolu'nun Ege kıyısında, günümüz İzmir ve Aydın illeri sınırları içinde kalan ve MÖ 1. bin yıl boyunca varlığını sürdürmüş bir kültürel bölge olan Ionia, Klasik Arkeoloji'nin kilit bölgelerinden birini oluşturur. Uzunca süredir eleştirilen ve gittikçe etkisini yitiren Atina merkezli bakış açısından bakıldığında antik Yunan *koine*'sinin görece periferisinde sayılan bu bölge aslında antik Yunan kültürünün hem siyasi tarihinin önemli olaylarının gerçekleştiği bir coğrafyadır, hem de bu kültürün temel nosyonlarını oluşturan olguların da önemli kaynaklarından biridir. Bu özelliği açısından Anadolu arkeolojisinin tarihsel gelişim sürecinde zaman zaman ön plana çıkmışsa da, bölge genellikle Atina ve Kıta Yunanistan'daki sosyal sistemlerin doğal bir uzantısı olarak görölüp hiç de gerçekçi olmayan bir yaklaşımla homojen bir yapının parçası olarak ele alınmıştır (Koparal, 2014). Anadolu arkeolojisi içindeki konumu ve politik boyutu açısından bakıldığında ise Ionia, Mavi Anadoluculuk akımı içinde dönemin entelijyansası tarafından Yunanistan'a alternatif olarak Batı medeniyetinin kök kültürü olarak benimsetilmeye çalışılmış, ancak bu yaklaşım pek taraftar bulmamıştır (Akyıldız, 2002). Cumhuriyetin erken evrelerindeki Anadoluculuk akımına karşıt bir refleks olarak görölebilecek Mavi Anadoluculuk bir yana Batı Anadolu coğrafyası belki Karadeniz ve güneybatı kıyıları da dâhil olacak şekilde Yunan *koine*'sinin bir parçası olarak Klasik Arkeoloji pratiğine özel bir uygulama alanı olarak görölmüştür. Klasik Dönem yerleşimlerinin ve tapınaklarının pek çoğunun iyi korunmuş durumda olması da Ionia Bölgesi'nde arkeoloji pratiğinin bu alanların kazısına yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Greaves, 2010, s. 95). Bundan ötürü bölgenin Klasik Dönem öncesine ait yerleşim tarihçesi de görece az bilinmektedir. Bununla beraber arkeolojik çalışmaların merkez yerleşimler ve tapınakların uzun soluklu kazılarına yoğunlaşması nedeniyle Ionia'nın kültürel çevresine dair genel değerlendirmelerde kırsal alanlar ve diğer kültürel çevre unsurları az çalışılmıştır. Ionia Arkeolojisi'nin belli bir dönemini kinaye içerecek biçimde "tapınakların altın ağı" olarak nitelemek dahi mümkündür. İyi korunmuş ve yerleşim merkezleri içinde ya da yakınında bulunan bu tapınaklar özellikle Alman arkeoloji ekolünün temel bir yaklaşımı olan *bauforschungen* (yapı araştırması) anlayışı ile çalışılmıştır.

Öte yandan Ionia'da kutsal alanların mekânsal dağılımının yerleşim merkezleri ile kısıtlı olmadığı da bilinmektedir. Ancak kırsal alanlardaki kült yapıları ve kutsal alanlar yine daha az çalışılmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi bölgede yakın zamana dek sistematik yüzey araştırmalarının sayıca az olmasıdır. Son yıllarda bölgenin hem Klasik dönemler öncesi tarihçesini hem de merkez yerleşimler dışındaki kırsal alanlarını ve ikincil iskân alanlarını araştıran sistematik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Miletos çevresinde yapılan alışmalar (Lohmann, 2007), ardından Urla-eşme Yarımadası'nda tarafımızdan başlatılan sistematik arkeolojik yüzey araştırmaları (Koparal v.d., 2017) kırsal alanlarda yer alan kutsal alanların sadece mağara, kaya grotto gibi doğal unsurlardan ibaret olmadığını, yerleşim merkezlerinden uzak alanlarda da inşa edilmiş tapınak yapıları olduğunu ortaya koymuştur. Ancak yüzey araştırması ile sap-

tanan bu alanların kazısı yapılmadığından hangi külte ait oldukları, inşa ve kullanım tarihleri, planları hakkındaki bilgilerimiz elde edilen verilere bağlı olarak sınırlıdır.

Bu makalede Urla-Çeşme Yarımadası'nda 2006 yılından bu yana sürdürülen sistematik yüzey araştırmaları ile belgelenen kutsal alanlara kısaca değinildikten sonra özellikle tapınak yapısı olduğu düşünülen ve bilinen yazıtlar ile de ilişkilendirilmesi mümkün olan iki alan üzerinde durulacaktır. Yarımada'da yürütülmekte olan yüzey araştırmaları sayesinde kült alanları ile beraber bölgede kültürel çevreye ilişkin unsurlar art-süremliler olarak belgelenmiştir. Projenin araştırma alanını oluşturan yarımada üzerinde Klazomenai, Teos, Erythrai ve Lebedos olmak üzere dört Ion polis'i yer alır ve araştırma alanı Ionia Bölgesi'nin önemli kısmını teşkil eder. Bu açıdan bakıldığında Lohmann'ın (2007) Miletos çevresinde yürüttüğü çalışmalar, Panormos Limanı çevresinde yürütülmekte olan çalışmalar (Slawisch ve Wilkinson, 2016) ile beraber Ionia açısından kent-kırsal ilişkisine ve kültürel çevrenin oluşumuna dair geniş açılımlar getirmesi açısından öncü projelerden biridir (Koparal v.d., 2017).

Yüzey araştırması, Klazomenai *khora*'sındaki kutsal alanların mekânsal dağılımı ve kullanımına ilişkin önemli sonuçlar ortaya koymuş ve yayımlanmıştır (Koparal v.d., 2017; Koparal, 2017; Koparal, 2019). Yapılan araştırmalar Teos ve Klazomenai çevresinde kutsal alanların kaleler ve tümülüsler ile beraber *khora*'ların sınırlarını belirlediğini ortaya koymuştur. Klazomenai örneğinde Arkaik Dönem'in başlarından itibaren yerleşim merkezinde gerçekleşen kentleşme ile bağıntılı düzenlemelere koşut olarak kırsal alanda da *khora*'nın sınırları kale, tümülüs ve kutsal alanlar gibi unsurlarla belirlenmiştir; art-alanı araştırılan Yunan polis'lerinde aynı sürecin yaşandığı görülür (Antonaccio, 1994; Koparal, 2017). Kült ve ritüel gibi olguların polis topluluğunun sosyal düzenindeki temel nosyonlar olduğu kabul edilirse polis'in *asty* ile beraber fiziksel alanını oluşturan *khora*'sının düzenlenmesinde kutsal alanların işlevsel olması şaşırtıcı değildir. Olasılıkla *khora*'da yer alan kutsal alanlar tıpkı *asty*'de bulunanlar gibi polis toplumuyla özgü sosyal ve kültürel nosyonların yaygınlaşması ve benimsenmesinde önemli bir araç olmuş olmalıdır. Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağı dönüşümünde polis toplulukları *asty* ve *khora*'ları mekânsal olarak düzenlerken kuşkusuz kendi kurguları çerçevesinde önceden var olan kutsal alanların bazılarını kullanmaya devam etmiş, bazılarını da unutulmaya terk etmişlerdir. Bunların yanı sıra bazı kutsal alanların da tümüyle yeni inşa edildiği düşünülebilir (Nevin, 2017, s. 5). De Polignac'ın kutsal alanların *asty* ile mekânsal ilişkisine dair ortaya attığı kuramların ardından (De Polignac, 1995a) konuya dair tartışmalar hiç hızını kaybetmemiş ve yaygın olarak kabul görmüştür (Jameson, 2004, s. 148). Ancak tüm polis'ler için tekil bir mekânsal modelin benimsenmesi de beklenemez; ayrıca *khora*'nın idari açıdan düzenlenmesi ve kutsal alanların bu amaçla kullanılması polis'in ortaya çıkışından çok sonra Geç Arkaik ve Klasik Dönem'de de gerçekleşmiş olabilir (De Polignac, 1994; 1995a; 1995b). Gerçekten de *khora*'nın düzenlenmesinde Sparta (Antonaccio, 1994, s. 96 vd.) ve Mantinea (Paus. VIII.11.1; Price, 1999, s. 53) örneklerinde olduğu gibi kutsal alanlar önemli birer unsur olarak kullanılırken söz gelimi Mantinea (Carter, 2006, s. 184) için böyle bir durum söz konusu değildir. *Khora*'da yer alan kutsal alanların kullanımında devamlılık olgusuna bakıldığında ise çoğu alanın kullanımının Hellenistik ve Roma Dönemleri ile son bulması, *khora*'nın mekânsal düzenlenmesinin kutsal alanlarla ilişkisinin polis toplumuyla ve yine ona ait idari yapılanmaya özgü olduğunu ortaya koyar (Alcock ve Rempel, 2006).

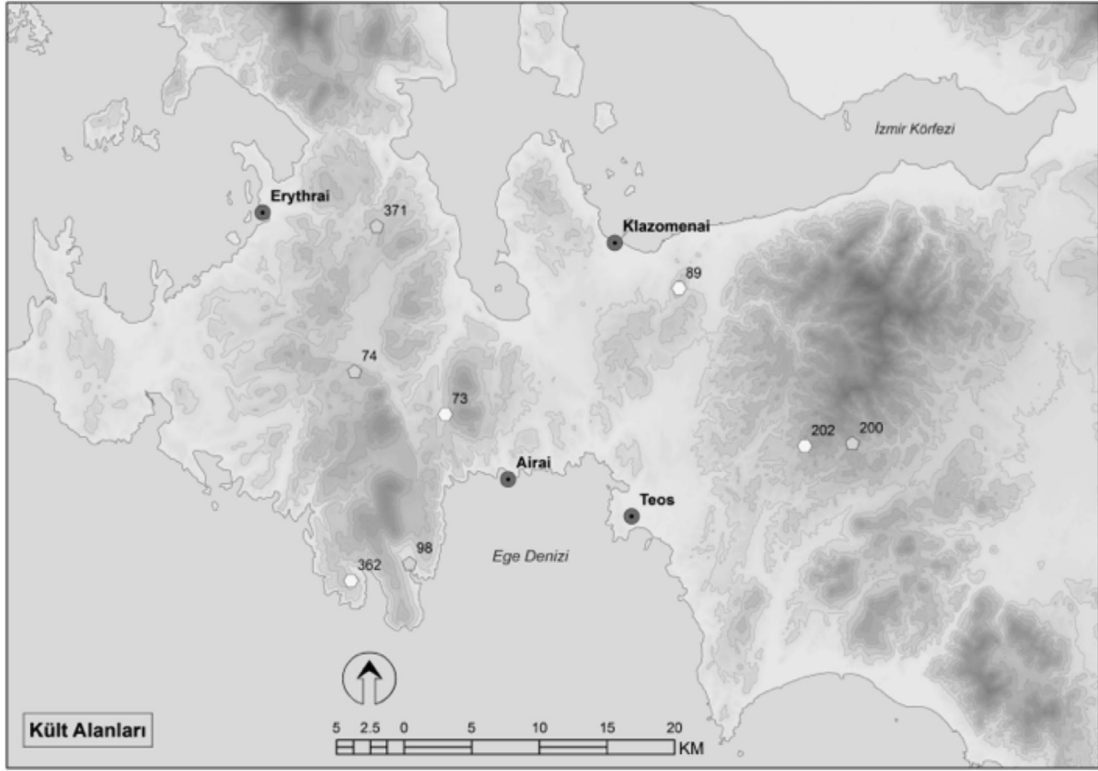
Klasik Dönem polis imgesi genellikle yerleşim merkezinde bir tapınak yapısının varlığını da içerir. Gerçekten de çoğu polis yerleşimi için bu geçerlidir. Klasik Arkeoloji pratiğinde bu yapıların iyi korunmuş olması kadar antik kaynakların tapınak yapıları üzerinde uzun uzadıya durması da önemli bir rol oynamış ve araştırmaların tapınaklara yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Shanks, 1996, s. 50). Bu durum kuşkusuz Ionia Bölgesi için de geçerlidir, Ephesos Artemision,

Samos Heraion, Smyrna Athena, Teos Dionysos, Erythrai Athena, Phokaia Athena, Klaros Apollon, Didymaion Apollon, Khios Apollon Phanai, Miletos Athena, Magnesia Artemis tapınakları uzun yıllardır kazısı yapılan ve yapı araştırması (*Bauforschungen*) bağlamında incelenen alanlardır. Öte yandan Erythrai (Akalin, 2008, s. 2012) ve Phokaia için *asty*'ye yakın kutsal alanların çalışılmasından da söz etmek mümkündür. Ancak bugüne değin neredeyse hiçbir Ion yerleşiminin *khora*'sı sistematik olarak araştırılıp *khora* sınırları içinde kutsal alanların mekânsal düzeni tanımlanmamıştır. Bu anlamda Klazomenai çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, merkez ve kırsal alan ilişkisinin süreçsel olarak tanımlanması açısından Ionia'da şimdilik tek örneği teşkil etmektedir (Koparal, 2019). Öte yandan Klazomenai'nin Ion yerleşimleri arasında *asty* içinde bulunan bir tapınak yapısı bugüne dek tespit edilmemiş bir yerleşim olması da bu açıdan ironiktir (Ulusoy, 2018). Ancak *khora*'da yer alan kutsal alanların hiçbirinin kazısı yapılmadığından ve yüzey araştırması yöntembilimi de buna muktedir olmadığından bu alanların kullanım süreci ve tarihine ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Klazomenai çevresinde yürütülmekte olan yüzey araştırmaları ile bugüne dek kutsal alan olarak kullanılmış dört mağarada belgeleme gerçekleştirilmiştir; ayrıca üç adet olası tapınak yapısı tespit edilmiştir. Kuşkusuz bu alanlar ilk kez KLASP tarafından saptanmış değildir. Ayrıntılı literatür çalışması yapıldığında aslında pek çoğunun geçen yüzyılın gezginleri ve araştırmacıları tarafından not düşüldüğü anlaşılır. Yakın zamanda da hâlihazırda iyi bilinmekte olan bu alanlar bazı meslektaşlar tarafından tekrar yayımlanmıştır (Erkanal, 1995; Uhri ve Öz, 2008). Klazomenai çevresinde yer alan kutsal alanlar arasında önemli bir mağara olan Inkaya Mağarası ilk kez kapsamlı ve sistematik bir şekilde Erol Atalay (1987) tarafından çalışılmış ve araştırmalarımız için sağlıklı ve önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Klazomenai yerleşimi için kutsal alanların mekânsal dağılımına bakıldığında *asty* ve *khora* çevresinde olmak üzere iki ana çemberden söz etmek mümkündür. Yerleşim merkezinde yer alan *asty* tapınağının tartışmalı konumuna karşılık *asty* sınırları içinde küçük kült yapıları olduğu bilinmektedir. J.M. Cook tarafından akropol olarak adlandırılan (Cook, 1958, s. 152) ve yerleşimin batı yönünde kalan alçak tepenin üst kısmının tesviye edilmişçesine düz olmasından dolayı burada bir yapının, olasılıkla tapınak yapısının bulunduğu görüşü yaygındır. Gerçekten de bu tepenin hemen yakınındaki alanda seramik fırınları ve bir zeytinyağı işliğinin bulunduğu üretim alanı yer alır. Yine bu alandaki bir kuyudan ele geçen mimari parçalar ve heykel torso parçası, adak kalkanları ve kabartmalı *pithos* parçaları MÖ 6. yüzyılın başlarına tarihlendirilip Athena kültü ile ilişkilendirilir (Bakır, 2002, ss. 207-210; 2004, ss. 3-6). Akropol olarak adlandırılan bu alandan kıyıya doğru uzanan güzergahta ise Taşharmanı olarak adlandırılan mevkide doğal bir kaya üzerinde insan eliyle oluşturulmuş nişler bulunur. Bu kayanın etrafında gerçekleştirdiğimiz yüzey taraması sonucunda çok sayıda, adak olarak sunulmuş Arkaik Dönem kandil parçası tespit edilmiştir. Bu tür kaya nişlerine Erythrai (Roller, 1999, s. 138; Dusingberre, 2013, s. 213) ve Phokaia'da da (Langlotz, 1969, ss. 383-385; Graf, 1985, 419 vd.; Roller, 1999, s. 138; Erdoğan, 2008) rastlanmaktadır. Klazomenai *asty*'sünün önemli bir kısmını oluşturan Karantina Adası'nda yer alan küçük mağaradan ise Pausanias (VIII.5.11) söz etmektedir. Yine 17. yüzyılda Randolph'un notlarında Pausanias'a gönderme yapılarak bu küçük mağaranın *Nymphaion* olduğu belirtilir (Randolph, 1687, s. 64). Mağaranın içinde insan eliyle yapılmış bir niş ve alçak bir seki bulunmasına karşın yüzey araştırmaları sırasında herhangi tarihlenebilir bir yüzey buluntusuna rastlanmamıştır. Ada üzerinde ayrıca 2010-2011 kazı sezonlarında ortaya çıkarılan, Helenistik Dönem'e ait bir açık hava kutsal alanı yer alır.

Klazomenai çevresinde, *khora*'sını tanımlamak üzere yürütülen çalışmalar esnasında topografik yapı göz önünde bulundurularak dağ, yükselti, vadi gibi doğal sınırlara bağlı kalınarak

Resim 1: Klazomenai khora'sında kutsal alanların dağılımı.

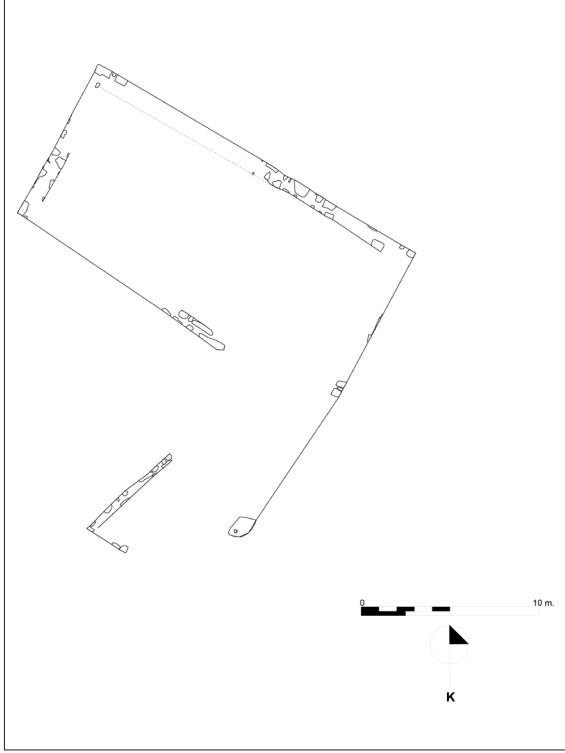
önerilen khora sınırlarını doğrulayacak şekilde kutsal alanların Erythrai ve Teos yerleşimlerinin khora sınırlarında yer aldığı belgelenmiştir (Resim 1). Sınırlarda yer alan ve birkaç polis toplumunun ortak kullandığı düşünülen kutsal alanlar Klazomenai'ye özgü bir olgu değildir (Koparal, 2017). Peloponnesos'da Mantinea (Price, 1999, s. 53) bu modele iyi bir örnek teşkil eder. Pausanias (VIII.10.12), Peloponnesos'un güneyinde yerleşim sınırlarının kutsal alanlar ile belirlendiğini aktarmıştır. Arkadia Bölgesi'ndeki Asea'da bulunan Agios Elias kutsal alanı yine kırsal alanın sınırlarını belirten örneklerden biridir (Forsen v.d., 1999, s. 182).

Klazomenai çevresinde khora'nın sınırlarını belirten kutsal alanlardan üçü mağaralardır. Yine Kıta Yunanistan'dan sistematik olarak çalışılan örneklerden bildiğimiz kadarı ile mağaraların kutsal alan olarak kullanılması yaygın bir olgudur (Rutkowski, 1986, s. 210). Klazomenai çevresinde de Cılga (Erkanal, 1995), Inkaya (Atalay, 1987) ve Söğüt (Uhri ve Öz, 2008) mağaraları kutsal alan olarak uzun süre kullanılmışlardır. Her üç mağara da daha önceden literatürde yer almakla beraber hiçbirinde arkeolojik kazı ve sistematik belgeleme gerçekleştirilmemiştir. Söz konusu mağaralar ne yazık ki defnecilerin de yoğun ilgisine maruz kaldığından kullanım süreçlerini ve ritüellere ilişkin maddi kültür kontekstlerini tanımlamamıza yarayabilecek taban dolguları büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Doğal peyzaj unsurları olan bu mağaralar insan eliyle düzenlenerek birer kültürel peyzaj unsuruna dönüşmüş ve sınırlı buluntulardan da anlaşıldığı üzere Geç Neolitik Dönem'den itibaren Geç Antik Dönem'e dek kullanılmışlardır. Hatta bu mağaralar hâlen yarımada halkın gözünde kutsal sayılmaktadır (Koparal, 2019).

Klazomenai khora'sında mağaraların yanı sıra yine sınırlarda iki farklı alanda olası tapınak yapıları belgelenmiştir. Bu makalenin asıl amacı da bu olası tapınak alanları hakkında gerçekleştirdiğimiz çalışmaları kısaca sunmak ve eldeki verilerle yorumlamaktır. Söz konusu tapınak-

ları konumlarından ötürü Köytepe ve Poyraz olarak adlandırmaktayız, ancak ilgili olduğunu düşündüğümüz yazıtlarla beraber değerlendirildiğinde hangi tanrı/tanrıçaya ait olduğuna dair öneride bulunulabilir.

Klazomenai *Khora*'sında yer alan iki kırsal tapınak Köytepe

Resim 2: Köytepe'de belgelenen olası kırsal tapınak yapısının planı.

Resim 3: Köytepe'de belgelenen yapının korunmuş duvar temellerinden görüntü.

Köytepe, bugün Urla – Çeşme yolu üzerinde Ildırı sapağında yer alan bir tepedir. Tepenin üzeri yoğun olarak çam ağaçları ile buna bağlı olarak yüzey de çam iğneleri ile kaplı olduğundan yüzey görünürlüğü oldukça düşüktür. Ancak buna rağmen bu alanda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sonucunda tepenin uzun kullanım sürecine ilişkin sonuçlar ortaya koyulmuştur. Bu alanda belgelenen en erken tarihli seramik buluntular Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilmekle beraber yüzey buluntuları Bizans Dönemi'ne dek bu alanın kullanıldığını gösterir. Tepenin zirve noktasında ise temel duvarları kısmen korunmuş bir yapının izlerine rastlanmıştır (Resim 2). Kuru duvar tekniği ile inşa edilmiş olan temel duvarlarının genişliği 90 cm olup düzgün kesilmiş kireçtaşı bloklardan oluşmaktadır (Resim 3). Korunma durumuna bağlı olarak net bir plan çıkarmak güç olsa dahi kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 15 m, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 13 m uzanan duvarlar oldukça geniş bir yapının varlığını ortaya koymaktadır. Yapının etrafında yoğunluklu olarak ele geçen küçük buluntular ekseriyetle Arkaik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Bunlar arasında yer alan bir mimari kabartma parçası ile taşınabilir altar parçası yapının ritüel uygulamaları ile ilişkilendirilebilecek buluntularıdır. Yapının hemen yakınında ise kaçak kazı sonucu tahrip edilerek açığa çıkarılmış bir mezarda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen yonca ağızlı bir *oinokhoe* ile beraber ağız Kuzey yönüne bakacak şekilde yerleştirilmiş bir *pithos* bulunmuştur.

Mezarın sınırlarını belirliyor olması muhtemel taşlar arasında ise yanmış hâlde, muhtemelen insan kemikleri olduğu görülmüştür.

Köytepe üzerinde yer alan bu yapı ile ilişkili olduğu düşünülen yazıt ilk olarak 1887'de Winter tarafından, ardından 1891'de Judeich (1891) tarafından yayınlanmıştır (I.Erythrai 231). 47 cm boyunda bir blok olan bu yazıt Köytepe'nin yakınındaki Zeytinler Köyü'nde bulunmuştur. Yazıtta Ζηνός Ὀλυμπι[ο] ibaresi yer almaktadır ve yakınlardaki bir Zeus Olympios tapınağının varlığına işaret etmektedir. Köytepe üzerinde belgelenen yapının çevresinde ele geçen buluntuların yoğunluklu olarak Arkaik Dönem'e ait olmasından dolayı MÖ 6. yüzyıla tarihlendirme eğiliminde olsak da ilişkili olduğunu düşündüğümüz yazıt MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak yapının hemen yakınında yer alan mezar ve diğer buluntular yapının Klasik Dönem boyunca da kullanıldığını ortaya koyan bulgular olarak kabul edilebilir. Yazıtı değerlendiren Joseph Keil (1912) ise yazıtın ilişkilendirildiği Zeytinler Köyü yakınındaki bir başka tepe olan Lestren Tepe üzerinde olduğunu iddia eder. Erythrai sahiline dek görüş hâkimiyeti sağlayan bu tepede Keil'in yaşadığı dönemde Peygamber Elias'a adanmış bir şapel yer almaktaydı ve Keil bu şapelin daha eski bir tapınak yapısı üzerine kurulmuş olduğunu düşünmekteydi. Keil'in notlarını dikkate alarak Lestren Tepe'de 2018 sezonunda gerçekleştirdiğimiz çalışmalar ne yazık ki Keil'in sözünü ettiği şapelin çoktan yıkılmış olduğunu ortaya koymuştur. Bugün bu dağın tepesinde bölgeye hâkim konumda olmasından dolayı yangın gözetleme kulesi bulunmaktadır. Dağın zirve noktasında olduğu belirtilen kilise ise ne yazık ki tümüyle tahrip edilerek üzerine yangın gözetleme kulesinin inşa edildiği anlaşılmıştır. Bu alanda yaptığımız yüzey taraması sonucunda bulduğumuz çok sayıda Bizans Dönemi çatı kiremidi ve seramik buluntu da bu durumu destekler niteliktedir. Ancak yazıtta sözü geçen Zeus Olympios tapınağının Lestren Tepe'de olabileceğine dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Keil'in da bu öneriyi sadece tepenin konumundan ötürü yapmış olduğunu düşünecek olursak eldeki verilerle Köytepe üzerinde yer alan yapının Zeus Olympios tapınağına ait olması çok daha muhtemeldir.

Poyraz

Poyraz Mevkii Urla İlçesi'ne bağlı Kadiovacık köyünün 4 km kadar Kuzeydoğu'sunda yer alan bir ovadır (Resim 4). Etrafı yüksek tepelerle çevrili ovaya Kadiovacık ve Barbaros köylerinden dar bir boğaz takip edilerek ulaşılmaktadır. Bu alanda yapılan yüzey araştırmaları sonucunda yüzey buluntusunun Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne dek kesintisiz kullanıma işaret ettiği anlaşılır. Yaklaşık olarak 15 ha'lık bir alanda yüzey buluntusu oldukça yoğundur. Ovayı çevreleyen tepelerin batı yönünde bulunan tarım terasları izleri ve yüzey buluntuları bu alanın Roma Dönemi süresince tarımsal faaliyetler için kullanıldığını gösterir. Öte yandan ovada yüzey buluntusunun yoğun olduğu kısımda 20 x 15 m ölçülerinde bir yapıya ait olan düzgün blok taşlardan inşa edilmiş duvar temelleri ve mimari parçalar (Resim 5) saptanmıştır. Hemen yakınında yapay bir gölet bulunan bu alan sıklıkla küçükbaş hayvanlar için otlak/mera

Resim 4: Poyraz mevkiinde belgelenen olası kırsal tapınak yapısının planı ve genel görünümü.

Resim 5: Poyraz'da yüzeyde belgelenen mimari parçalar.

ve su kaynağı olarak kullanılmaktadır. Yapının yakın çevresinde belgelenen yüzey buluntuları Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne dek uzanan seramik buluntuların yanısıra mermerden bir heykel torsosu ile terrakotta bir figürin parçasını içerir (Resim 6-7). Terrakotta figürin parçası MÖ 5. yüzyıla tarihlenirken (Higgins, 1970, s. 50, fig. 295) aynı döneme ait çok sayıda siyah firnisli kap parçası yapının kullanım sürecini bu döneme tarihlemek için bir olasılık oluşturmaktadır. Alanda yapının kullanım evresinden daha geç bir tarihte yapılan tesviye, düzenleme çalışmaları sırasında çok sayıda yerel taştan yontulmuş mimari öge devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Teraslar ve Roma Dönemi seramiklerini göz önüne alırsak yapı o tarihte yıkıntı hâlinde olmalı ve blok taşları ile mimari parçalar ikincil kullanıma tabi tutulmuş olmalıdır. Mermer heykel torsosu, terrakotta figürin, Geç Arkaik-Klasik Dönem siyah firnisli seramikler ve mimari parçalar ile yapı blokları bu yapının anıtsal bir yapı ve kutsal alan olma ihtimalini destekleyen yegâne buluntular değildirler. Yapının bulunduğu noktanın 1 km güneydoğusunda bir kaya üzerine kazınmış olan

Resim 6: Poyraz'da yüzeyde belgelenen mermer heykel torsosu.

Resim 7: Poyraz'da yüzeyde belgelenen terrakotta figürin parçası ve British Museum'dan benzeri.

Akropolü'nün kuzey yamacında bulunan bir yazıt Daphnous'a sığınan isyancılar ile bir anlaşma yapıldığını ve isyancıların Atina karşısında yola geldiklerini açıkça ifade etmektedir (IG I³, 488).

Ancak burada düşünmemiz gereken isyancıların Daphnous'a sığınmasından önce bu yerleşimin var olması ve sığınmacılara savunma kolaylığı sağlayacak bir konumda olması gerektiğidir. Bu açıdan bakıldığında Poyraz'da bulunan yerleşim için önerilebilecek en erken tarih Arkaik Dönem'dir. Öte yandan tahkimatlı bir yerleşimin izine rastlanmamıştır; ancak yerleşimin konumu ovaya açılan dar boğazlardan dolayı doğal bir savunma olasılığı tanımaktadır.

ὄρ(ος) ἱεροῦ Δαφναίου yazıtı yer alır (Resim 8). Daphnaion kutsal alanının sınırını belirleyen bu yazıtı ilk gören bizler değildik. Jacobsthal bu yazıtı 1909 yılında görüp ve yapının bulunduğu alanı da ziyaret ederek buranın bir kutsal alan olduğunu düşündüğünü not etmiştir (Wilamowitz ve Moellendorff ve Jacobsthal, 1909, s. 17, fig. 4; Engelmann ve Merkelbach, 1973, no. 234). Yazıt, yapı etrafında bulunan yüzey buluntularından daha geç bir tarihe, MÖ 3. yüzyıla tarihlenir. Ancak bir kaya üzerinde yer alan ve gözenekli konglomera bir kaya kütlesi üzerine kazınan bu yazıtın MÖ 3. yüzyıla tarihlenmiş olması kanaatimizce yapının aynı yüzyıla tarihlenmesi için yeterli değildir. İlişkili yüzey buluntuları yapının MÖ 5. yüzyılda kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Jacobsthal ile beraber Keil da bu alanı ziyaret etmiş Poyraz Gölü, yerleşim ve yazıttan söz etmiştir (Keil, 1912, s. 28). Keil yazıtta geçen Daphnaios kelimesine dayanarak buranın Aphrodite'ye ait bir kutsal alan olduğunu öne sürmüştür. Daphnaios kelimesinden yola çıkarak kutsal alanın lokalizasyonuna ilişkin bir konuyu daha gündeme getirmek yerinde olacaktır. Thukydides'in Atina'ya karşı ayaklanmaları anlattığı kitabında Attika-Delos Birliği'ne mensup polis'lerde çıkan ayaklanmaları bastırma gayretinden söz edilir. Söz konusu polis'ler arasında Klazomenai, Teos, Erythrai, Lebedos ve sonradan polis statüsünü kazanan Airai da bulunmaktadır (Debord, 1999, s. 206). Ancak bu isyanlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır ve Klazomenai özelinde isyanı başlatanlar Daphnous adında yakınlardaki bir yerleşime kaçmışlardır (Thukydides VIII.23.6). MÖ 407 yılına tarihlenen ve Atina

Klazomenai'ye kara yolu ile 25 km, Balıklıova'dan deniz yolu ile 5 km uzaklıkta olan Poyraz, Daphnous yerleşiminin lokalizasyonu için güçlü olasılıklardan birini oluşturmaktadır. Yaklaşık 2 km güneybatı yönünde yer alan Çukurcak alanında bir tepe üzerinde bulunan kale yapısı yüzey buluntularından anlaşıldığı üzere Erken Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne dek kullanılmıştır. Kalenin varlığı da yerleşimin savunmasına ilişkin önemli bir bulgu olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak Poyraz'da yer alan yerleşim ve olası tapınak yapısının MÖ 5. yüzyılda Atina'ya karşı ayaklanan Klazomenai'li *oligarkhların* sığındığı Daphnous olması muhtemeldir.

2018 yılı sezonunda bu alanda gerçekleştirdiğimiz jeofizik çalışmaları yüzeyde korunmuş yapı kalıntısının çevresinde yaklaşık 20 ha'lık bir alanda başka yapı kalıntılarının da varlığını ortaya koymuştur. Olabildiğince geniş bir alanın kısa sürede taranması amacıyla tercih edilen magnetometri çalışmalarının sonuçları henüz değerlendirme aşamasındadır. Önümüzdeki yıllarda bu alanda daha ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirilmesi umulmaktadır. Ancak 2018 yılı çalışmaları sırasında maalesef Poyraz'da defineciler tarafından kaçak kazı gerçekleştirildiği ve yüzeyde korunmuş yapı kalıntılarının neredeyse tümüyle tahrip edildiği de tarafımızca rapor edilmiştir. Klazomenai ve Ionia tarihçesi açısından önemli bulgular içeren böyle bir alanın korunması lojistik açıdan ne yazık ki çok zordur. 2017 yılında Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu kararı ile 1. Derece Arkeoloji Sit olarak belgelediğimiz bu alanın defineciler tarafından tahrip edilmesine engel olmamız mümkün olmamıştır. Poyraz'da yaşananlar kuşkusuz münferit değildir ve her geçen gün tüm ülkede defineci tahribatının örgütlü bir biçimde yaygınlaştığını izlemekteyiz. Tüm bunlar kültürel çevre unsurlarını ve varlıklarını korumak adına yeni yöntemler geliştirmemiz gerektiğini bize göstermektedir.

Sonuç

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Poyraz ve Köytepe mevkiilerinde bulunan olası iki kırsal tapınak Erythrai ve Klazomenai yerleşimlerinin *khora*'larının olası sınırında yer alırlar. Köytepe'nin Neolitik Dönem'den itibaren kullanılan bir alan olduğu düşünüldüğünde, olası tapınak yapısının bu tepe üzerine inşa edilmesi *polis* toplulukları açısından da bu alanın kadim bir değeri olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Antik Dönem'deki olası yol ve patikalar açısından düşünüldüğünde de iki yerleşim arasında oldukça sık kullanılan önemli bir noktada konumlandığı belirtilmelidir. Şayet bu yapı gerçekten de düşündüğümüz gibi Zeus Olympios Tapınağı'na ait ise yarımada

Resim 8: Poyraz kırsal alanına ait yazıt.

başta Erythrai ve Klazomenai olmak üzere farklı *polis* topluluklarının karşılıklı alışverişi, ticari ve sosyal ilişkileri sürdürdükleri önemli bir kurum olmalıdır. Poyraz'da yer alan tapınak yapısı ise Klazomenai yerleşim tarihçesinde önemli bir yer tutan Daphnous yerleşimi ile ilişkili bir kutsal alan olmalıdır. Ancak her iki alanda da bu yapıların işlevi ve tarihlendirilmesine ilişkin ayrıntılı bilgi ancak arkeolojik kazı yapılarak elde edilebilir. Şimdilik yüzey araştırması yöntemleri ile belgelediğimiz bulgular bu iki yapının Klasik Dönem'de kullanılmış ancak olasılıkla Arkaik Dönem'de inşa edilmiş kırsal tapınaklar olduklarını düşündürmektedir.

Antik Kaynaklar

- Pausanias (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Description of Greece with an English Translation* by W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, M.A., in 4 Volumes. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.
- Thucydides (=Thucydides, *Historiai*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Peloponnesian War*. London, J. M. Dent; New York, E. P. Dutton. 1910.

Modern Kaynaklar

- Akalın, A.G. (2008). Traces of Mother Goddess in Erythrai. E. Winter ve F. Biller (Eds.), *Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift Elmar Schwertheim I, Asia Minor Studien 65* içinde (ss. 1-7). Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Akalın-Orbay, A.G. (2012). Erythrai'de Ana Tanrıçanın İzleri II. T. Yiğit, M. A. Kaya ve A. Sina (Eds.), *Ömer Çapar'a Armağan* içinde (ss. 1-12). Ankara: Hel Yayınları.
- Akyıldız, K. (2002). Mavi Anadoluçuluk: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. *Modernleşme ve Batıcılık 3* içinde (ss. 465-481). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alcock, S., Rempel, J.E. (2006). The More Unusual Dots on the Map. P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective, Black Sea studies 4* içinde (ss. 27-46). Aarhus: Aarhus University Press.
- Antonaccio, C. M. (1994). Placing the Past. The Bronze Age in the Cultic Topography of Early Greece. S. E. Alcock ve R. Osborne (Eds.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* içinde (ss. 79-104). Oxford: Clarendon Press.
- Atalay, E. Ö. (1987). İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları. *AST 5*, ss. 297-321.
- Bakır, G., Ersoy, Y.E., Fazlıoğlu, İ., Özer, B., Özbay, F., Zeren, M. (2002). 2001 Yılı Klazomenai Kazısı. *KST 24*, ss. 205-218.
- Bakır, G., Ersoy, Y.E., Uzun, K., Özer, B., Özbay, F., Zeren, M. (2004). 2003 Yılı Klazomenai Kazısı. *KST 26*, ss. 1-12.
- Carter, J.C. (2006). Towards a Comparative Study of Chorai West and East: Metapontion and Chersonessos. P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective, Black Sea studies 4* (ss. 175-206). Aarhus: Aarhus University Press.
- Cook, J.M. (1958). *The Topography of Klazomenai*. Festschrift G.P.Oikonomos, *Archaiologike Ephemeris: 1953/54*, (ss.149-157). Athens: Archaiologikē Hetaireia en Athēnais.
- Debord, P. (1999). *L'Asie Mineure au IV siècle (411-323 a. C.), Pouvoirs et jeux politiques*. Boerdeaux: Diffusion De Boccard.

Dusinberre, E. R. M. (2013). *Empire, Authority and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Engelmann, H., Merkelbach, R. (1973). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai 2 (Nr. 201 – 536)*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Erdoğan, A. (2008). Phokaia İncir Adası Kaya Kutsal Alanı ve Bakkheion. Z. Çizmeli (Ed.), *III.–IV. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu* içinde (ss. 109–126). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Erkanal, H. (1995). İki Koy Mağara ve Foklar. *Atlas 27*, ss. 1-3.

Ersoy, Y.E. (2004). Klazomenai: 900-500 BC. History and settlement evidence. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes, Y.E. Ersoy (Eds.), *Klazomenai, Teos and Adbera: metropoleis and colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001. Thessaloniki, 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Komotine (under the Auspices of the Greek Ministry of Culture)* içinde (ss. 43-76). Thessaloniki: University Studio Press.

– (2014). Klazomenai'da Tunç Çağı'ndan Arkaik Dönem Sonuna Kadar Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Siyasal, Sosyal ve Çevresel Etkiler. Ö. Çevik ve B. Erdoğan (Eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi 1* içinde (ss. 257-280). İstanbul: Ege Yayınları.

Forsén, J., Forsen, B., Østby, E. (1999). The Sanctuary of Agios Elias. Its Significance, and Its Relations to Surrounding Sanctuaries and Settlements. Nielsen, T.H. & Roy, J. (Eds.), *Defining Ancient Arkadia. Symposium*, April, 1–4 1998, Acts of the Copenhagen Polis Centre 6 = Historisk-filosofiske meddelelser 78 içinde (ss.169-191). Copenhagen: The Royal Danish Academy of sciences and letters.

Graf, F. (1985). Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia. *Bibliotheca Helvetica Romana 21* içinde. Roma: Schweizerisches Institut in Rom.

Greaves, A. (2010). *The Land of Ionia. Society and Economy in the Archaic Period*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Higgins, R. A. (1970). *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum 1, London: British Museum.

IG I³. D. M. Lewis (Ed.), *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Vol. 1: Decreta et tabulae magistratum*, 3rd ed. Berlin: De Gruyter.

I.Erythrai. Engelmann, H., Merkelbach, R. (Hrsgg.). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai 2 (Nr. 201 – 536)*, (IGSK, 2). Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1973.

Jameson, M.H. (2004). Mapping the Greek Cults. F. Kolb (Ed.), *Chora und Polis, Schriften des historischen Kollegs. Kolloquien 54* içinde (ss.147–184). München: R. Oldenbourg Verlag.

Judeich, W. (1891). Inschriften aus Ionien. *AM 16*, ss. 285-289.

Keil, J. (1912). Forschungen in der Erythraia 2. *JdI 15*, ss. 50–75.

Koparal, E. (2014). Grek Polisi İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği. Ö. Çevik & B. Erdoğan (Eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi 1* içinde (ss. 57-79). İstanbul: Ege Yayınları.

Koparal, E. (2017). Borders Make the Polis. Klazomenai. Baysal, E.L. ve L. Karakatsanis (Eds.), *Bordered places-bounded times: cross-disciplinary perspectives on Turkey* içinde (ss.97-109). Ankara: British Institute at Ankara.

Koparal, E., Ersoy, Y.E., Massa, M., Demirciler, V. (2017). Sampling the Ionian Landscapes. An Overview of Archaeological Surveys at Clazomenaeon and Teian Chorai. S. Steadman ve G. McMahon (Eds.), *Archaeology of Anatolia 2. Recent Discoveries 2015–2016* içinde (ss. 400–425). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Koparal, E. (2019). Frontier sanctuaries and rural cult places in khorai of Klazomenai and Teos. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Eds.), *Natur und Kult in Anatolien* içinde. Byzas 24, İstanbul: Deutsches Archaeologisches Institut (yayımda).

Langlotz, E. (1969). *Beobachtungen in Phokaia. Archaeologischer Anzeiger* 84, ss. 377–385.
Lohmann, H. (2007). Die Chora Milets in archaischer Zeit. J. Cobet, V. von Graeve, W.D. Niemeier ve K. Zimmermann (Eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, MilForsch* 5 içinde (ss. 363–393). Mainz: Philipp von Zabern.

Meriç, R. (1986). 1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 4, ss. 301-310.

Meriç, R. (1987). 1986 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 5.1, ss. 247-256.

Meriç, R. (1988). 1987 İzmir-Manisa-Aydın İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 6, ss. 385-392.

Nevin, S. (2017). *Military Leaders and Sacred Space in Classical Greek Warfare. Temples, Sanctuaries and Conflict in Antiquity*. London: IB Tauris.

Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.

Polignac, F. de, (1994). Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece. S.E Alcock, R. Osborne (Eds.), *Placing the gods. Sanctuaries and sacred space in ancient Greece* içinde (ss. 3-18). Oxford: Oxford University Press.

Polignac, F. de (1995a). *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*. Chicago: Chicago University Press.

Polignac, F. de, (1995b). Repenser la “Cité”? Rituels et Société en Grèce Archaïque. Mogens Herman Hansen et Kurt Raaflaub (Eds.), *Studies in Ancient Greek Polis* içinde (ss. 7-8). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Price, S. R. F. (1999). *Religions of the Ancient Greeks*. Cambridge: Cambridge University Press.

Randolph, B. (1687). *The Present State of the Islands in the Archipelago (or Arches), Sea of Constantinople and Gulf of Smyrna; with the Islands of Candia and Rhodes*. Oxford: Karavias Anastasis.

Roller, G. (1999). *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*. Berkeley: University of California Press.

Rutkowski, B. (1986). *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University Press.

Shanks, M. (1996). *Classical Archaeology of Greece. Experiences of the Discipline*. London: Routledge.

Slawisch, A., Wilkinson, T.C. (2016). Panormos, Türkiye: Die Arbeiten der Jahre 2014 und 2015. *E-Forschungsberichte des DAI Faszikel* 2. (ss. 114-118). İstanbul: Des Deutschen Archaeologischen Institut.

Tuna, N. (1985). İonia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırması, 1984. *AST* 3, ss. 209-225.

Tuna, N. (1989) İzmir İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1988. *AST* 7, ss. 279-294.

Tuna, N. (1994). Teos Araştırmaları, 1993. *AST* 12, ss. 167-178.

Tuna, N. (1996). Teos Araştırmaları, 1995, *AST* 14.1, ss. 219-233.

Tuna, N. (1998). Teos Araştırmaları, 1996, *AST* 15.2, ss. 323-332.

Uhri , A., Öz, A.K. (2008). Söğüt Mevkii Kutsal Alanı Urla Hakkında İlk Gözlemler. Z. Çizmeli (Ed.), *III.–IV. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu* içinde (ss.295–303). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Ulusoy, P. (2018). Klazomenai Asty’sünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi. *OLBA XXVI* (ss. 215-260). Mersin: KAAM Yayınları.

Wilamowitz-Moellendorff, U. von, Jacobsthal, P. (1909). Nordionische Steine, *AbhBerlin 2*. Berlin: Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Georg Reimer.